

УДК 331.522.4

В. В. Бойко,
д. е. н., професор, професор кафедри менеджменту організацій,
Національний університет "Львівська політехніка"
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3968-1651>

DOI: 10.32702/2306-6792.2023.21.33

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ НА СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ

V. Boiko,
Doctor of Economic Sciences, Professor,
Professor of the Department of Management of Organizations, Lviv Polytechnic National University

FORMATION AND DEVELOPMENT OF HUMAN CAPITAL IN RURAL AREAS OF UKRAINE

У статті досліджено процеси розвитку людського капіталу на сільських територіях України. Визначено основні проблеми формування людського капіталу, серед яких скорочення чисельності сільського населення, посилення дисбалансів статеві-вікової структури, підвищення темпів міграції на селі, зменшення середнього віку населення, зниження народжуваності. Ідентифіковано основні фактори погіршення людського капіталу, а саме: катастрофічний дефіцит робочих місць на селі, обмежені можливості для задоволення потреб населення, відсутність перспективних позитивних очікувань у сільській місцевості. Запропоновано комплекс заходів, спрямованих на формування та розвиток людського капіталу, що передбачають створення сприятливого інституційно-психологічного базису, покращення соціально-гуманітарних умов проживання в сільській місцевості, реалізацію інформаційно-консультаційної кампанії розвитку бізнесу на селі, залучення інвестицій, активізацію процесів реінтеграції деокупованих територій, покращення освітньої компоненти розвитку людського капіталу на селі.

The article examines the processes of human capital development in the rural areas of Ukraine. The available theoretical and applied scientific developments in the field of human capital development were elaborated. The main problems of the formation of human capital in the rural areas of Ukraine are identified, including the reduction of the number of the rural population, the reduction of its share in the overall structure, the strengthening of imbalances in the sex-age structure of the population, the increase in the rate of migration in the countryside, the decrease in the average age of the population, and the decrease in the birth rate. The main factors of the deterioration of human capital have been identified, namely: a catastrophic shortage of jobs in the countryside, which makes it difficult for residents to find work; limited opportunities to meet the needs of the population due to the underdevelopment of the network of social and economic infrastructure facilities; lack of promising positive expectations in rural areas, which demotivates the population to live in rural areas. A set of measures aimed at the formation and development of human capital is proposed, which provide for the creation of a favorable institutional and psychological basis for the development of entrepreneurial initiatives in the countryside; improvement of social and humanitarian living conditions in rural areas, preservation of cultural and spiritual traditions; the implementation of an informational and consulting campaign for the development of business in the countryside through the improvement of consulting the local population regarding the administration and conduct of business activities; establishment of cooperation with business representatives regarding the implementation of investments in the countryside and compensation of the share of losses from the use of rural ecosystems; activation of the processes of reintegration of the de-occupied territories into the production and economic complexes of the national economy; improvement of the educational component of the development of human capital in the countryside, by increasing the prestige of the teacher's work in rural areas.

Ключові слова: людський капітал, сільські території, розвиток, сільське населення, АПК.
Key words: human capital, rural areas, development, rural population, agriculture.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ЇЇ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

Людський капітал є стратегічним базисом для розвитку процесів соціально-економічних

трансформацій, суспільних перетворень і забезпечення динамічної конкурентоспроможності будь якої держави в глобалізаційному вимірі розподілу праці. Людські ресурси визначають ефективність функціонування не лише виробничо-господарських комплексів націо-

Таблиця 1. Окремі показники розвитку сільських поселень та сільського населення України в 1990, 2000, 2015 та 2022 рр.

Показники	Роки				2022 р. до 1990 р., +,-
	1990	2000	2015	2022	
Селища міського типу, од.	925	893	885	881	-44
Сільські населені пункти, од.	28845	28651	28385	28369	-476
Чисельність сільського населення, млн осіб	16,9	16,0	13,2	12,5	-4,4
Частка сільського населення, %	32,5	32,6	30,8	30,3	-2,2
Припадає населення у розрахунку на один сільський населений пункт, осіб	584	557	464	440	-144

Джерело: розраховано на основі [7].

нальної економіки, але й параметрів розвитку демократичних процесів у суспільстві, геополітичне становище держави на світовій політичній карті та її місце у формуванні глобалізаційного світового порядку. Параметри формування та розвитку людського капіталу в сільській місцевості відіграють критично важливу роль у становленні процесів збалансованого розвитку сільських територій та вирівнювання диспропорцій просторово-регіонального розвитку держави. Для України якість людського капіталу на сільських територіях є особливо значущою, адже чисельність сільських жителів становить близько третини від всього населення держави, а площа сільськогосподарських угідь займає 42 млн га, що складає близько 69 % від загальної площі території всієї країни. Ситуація загострюється з поглибленням демографічної кризи на фоні широкомасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України. Відтак, ефективне вирішення проблеми формування та розвитку людського капіталу на сільських територіях України набуває своєї особливої актуальності.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Теоретико-методологічні і прикладні аспекти розвитку людського капіталу стали об'єктами досліджень низки вчених. Зокрема, Близнюк В. відводить визначальне місце людському капіталу в процесах стимулювання економічного розвитку на різних ієрархічних рівнях управління національною економікою [2, с. 65]. Науковці Прушківська Е. та Переверзева А. значну увагу в своїх дослідженнях присвятили структуризації проблем та перспектив розвитку людського капіталу [11, с. 18—20]. Наукові підходи до формування людського капіталу в Україні були опрацьовані Артеменко Л. [1, с. 23—25]. Визначальне місце у становленні соціального розвитку держави людському капіталу та необхідність реалізації в нього інвестицій обґрунтовує Гізело О. [5, с. 11]. Розвиток

людського капіталу посідає стратегічно важливу роль в забезпеченні ефективності процесів управління підприємством [6, с. 55]. Науковцями опрацьована прикладна роль людського капіталу в стимулюванні процесів інноваційного розвитку національної економіки [10, с. 4—6]. Закономірності розвитку людського капіталу в умовах глобалізації були дослідженні Шахно А. [12, с. 138]. Концептуальні засади розвитку людського капіталу в умовах підвищення конкурентоспроможності країни були визначені Кривенко Л. та Овчаренко С. [8]. Проблематика дослідження процесів формування людського капіталу в контексті міграційних процесів була досліджена Кузьміном О. [9, с. 28—30]. Незважаючи на наявність численних наукових розробок в сфері дослідження людського капіталу, науковцями все ще недостатньо уваги приділено проблемам формування та розвитку людського капіталу на сільських територіях.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ (ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ)

У процесі виконання дослідження було поставлено завдання обґрунтувати комплекс пріоритетних заходів щодо покращення формування та розвитку людського капіталу на сільських територіях України.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Людський капітал є структурною рушійною силою розвитку національної економіки та її виробничо-господарських комплексів, зокрема. Своєю чергою, формування та розвитку людського капіталу на сільських територіях є особливо важливим, з огляду на такі аспекти: 1) людський капітал є основними базисом вирівнювання диспропорцій просторово-регіонального розвитку держави та здійснення соціально-економічних трансформацій в сільській місцевості; 2) якість людського капіталу на сільських територіях України визначає параметри ефективності функціонування не лише АПК, але й рівень диверсифікованості сільської економіки та передумови для подолання монофункціонального характеру розвитку її господарських комплексів; 3) розвинений людський капітал на сільських територіях є ефективним інструментом стримування процесу "вимирання" сіл та депопуляції сільського населення.

Слід відзначити, що процеси становлення та розвитку людського капіталу на сільських територіях України відзначають негативними тенденціями, що зумовлені, як негативними де-

Таблиця 2. Окремі показники розвитку людського капіталу на сільських територіях України в 2015–2022 рр.

Показники	Роки								2022 р. до 2015 р., +,-
	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	
Чисельність населення у віці 0-14 років, млн осіб	2,1	2,1	2,2	2,2	2,1	2,1	2,1	2,0	-0,1
Чисельність населення у віці 15-64 років, млн осіб	8,7	8,7	8,6	8,6	8,5	8,4	8,3	8,2	-0,5
Чисельність населення у віці 65 років і старше, млн осіб	2,3	2,3	2,2	2,2	2,2	2,2	2,2	2,1	-0,2
Середній вік населення, років	40,8	40,8	40,8	41,0	41,1	41,3	41,4	41,5	0,7
Середній вік чоловіків, років	37,8	37,8	37,9	38,1	38,2	38,5	38,6	38,7	0,9
Середній вік жінок, років	43,5	43,5	43,5	43,6	43,7	43,9	44,0	44,1	0,6

Джерело: розраховано на основі [7].

мографічними процесами, так і міграцією сільського населення, насамперед, до міських поселень, де є кращі можливості для пошуку роботи та задоволення базових потреб населення. У таблиці 1 представлено окремі показники розвитку сільських поселень та сільського населення України за попередні роки.

Як можемо спостерігати, за період 1990—2022 років з адміністративної карти України зникло 476 сільських населених пунктів й 44 селищ сільського типу, що є катастрофічним наслідком депопуляційних процесів на сільських територіях України. За досліджуваний період, чисельність сільського населення в Україні скоротилась на 4,4 млн осіб, при цьому його частка в загальній структурі також зменшилась на 2,2 %. Також зменшилась середня чисельність одного сільського населеного пункту на 144 осіб до 440 осіб у 2022 році. Очевидно, що такі негативні тенденції не можуть формувати сприятливі передумови для розвитку людського капіталу в сільській місцевості та покращення його якості.

Процеси розвитку людського капіталу та сільських територіях України відзначаються такими негативними тенденціями, як погіршення дисбалансів статеві-вікової структури населення, посилення просторово-регіональних демографічних диспропорцій, високі темпи міграції сільського населення, стагнація людського капіталу та інші. В таблиці 2 наведено окремі показники розвитку людського капіталу на сільських територіях України в 2015—2022 роках. Як бачимо, негативні демографічні тенденції відзначають в розрізі всіх вікових груп населення в сільській місцевості. Поряд з цим, зменшується й середній вік населення, як чоловіків, так і жінок.

Очевидним є те, що існує тісна залежність вибору місця проживання людини від розвинутого ринку праці. Така закономірність є сильнішою за сімейні зв'язки, етнічну належність, рівень патріотизму тощо. Люди заселяють та

розвивають територію, на якій створені можливості для належного задоволення особистісних, матеріальних, соціальних і духовних потреб [4, с. 107]. Нерозвиненість виробничо-господарських комплексів сільських територій і, як наслідок, обмежена пропозиція робочих місць на ринку праці формують стимули для сільського населення до міграції у міські поселення, де існують кращі передумови для реалізації їх інтересів, що перешкоджає процесам розвитку людського потенціалу та погіршує демографічну ситуацію в сільській місцевості.

Через зменшення кількості молодих людей актуалізується проблема "старіння" та "вимирання" сіл, що негативно впливає на самоорганізацію населення й реалізацію підприємницьких проєктів і громадських ініціатив щодо вирішення актуальних господарських, побутових та культурних проблем. Ускладнюють ситуацію низька престижність праці в АПК, обмежені параметри можливостей реалізації власних ідей, фактичне самоусунення держави від подолання процесу соціально-економічної деградації сільських територій, що нівелює психологічні стимули до формування позитивних суспільних очікувань на сільських територіях. Основні фактори погіршення людського капіталу на сільських територіях України представлені на рис. 1.

Проекція безперспективності благополучного майбутнього на сільських територіях спонукає найбільш ініціативне економічно активне населення до облаштування свого життя поза межами села, що становить подвійну небезпеку: по-перше, руйнує процес відтворення трудового потенціалу, а по-друге, перешкоджає становленню інституту лідерства в сільській місцевості. Кардинальна відмінність у житті та побуті сільського населення порівняно з міським, яка характеризується якісним дисонансом, викликана не так природно-регіональними особливостями, як системними прорахунками в процесі проведення аграрної ре-

Рис. 1. Фактори погіршення людського капіталу на сільських територіях України

Джерело: власна розробка.

форми, що згодом сформувало передумови для заздалегідь визначеної інституційної неспроможності державної економічної політики у вирішенні проблем структурної руйнації господарського механізму розвитку сільських територій. Прорахунки в проектуванні фундаментальних засад інституційної структури регулятивних механізмів сформували неузгодженість та багатовекторність у політиці стимулювання процесів соціально-економічного розвитку сільських територій, що призвело до просторово-територіальних і галузево-секторальних конфліктів у процесі розподілу повноважень, обов'язків і відповідальності за досягнення визначених стратегічних пріоритетів [3, с. 123—125].

Цілком логічно, що широкомасштабна агресія Російської Федерації проти України не лише поглибила традиційні проблеми формування та розвитку людського капіталу на сільських територіях, але й зумовила нові, основними серед яких є такі: 1) окупація та замінування значної кількості сільських територій на сході та півдні держави; 2) посилення темпів міграції населення закордон, розірвання шлюбів і розлука сімей; 3) погіршення суспільних очікувань серед населення, що лише поглибило проблему низької народжуваності та відтворення населення; 4) зміна структури видатків державного бюджету, що практично унеможливорює фінансування процесів стиму-

лювання соціально-економічного розвитку сільських територій та розбудови відповідної мережі об'єктів інфраструктури; 5) неможливість у багатьох сільських населених пунктах організувати процес офлайн навчання у місцевих закладах освіти через загрозливу безпекову ситуацію.

Очевидно, що деструктивні процеси розвитку людського капіталу на сільських територіях України вимагають обґрунтування комплексу ефективних заходів щодо його формування та покращення, першочерговими серед яких доцільно виділити такі:

— забезпечити формування сприятливого інституційно-психологічного базису соціально-економічного розвитку сільських територій на засадах зменшення частки переважання ролі неформальних інститутів над формальними у процесі прийняття управлінських рішень, побудови організаційно-психологічних механізмів заохочення сільської молоді до проживання на селі та її залучення до вирішення ключових проблем, зменшення інертності мислення сільського населення, пошуку лідерів і формування у них почуття відповідальності за розвиток села, відродження та збереження культурних звичаїв й традицій, що притаманні конкретній сільській місцевості;

— покращити соціально-гуманітарні умови проживання на сільських територіях, шляхом збереження освітніх, культурних і духов-

них традицій, у тому числі на засадах диверсифікації джерел фінансування таких заходів із залученням коштів міжнародної грантової допомоги, реалізації спільних міжнародних проєктів (особливо на прикордонних сільських територіях із країнами-членами Європейського Союзу), реалізації державно-регіональних цільових програм розвитку сільських територій;

— забезпечити інформаційно-консультаційну підтримку сільського населення щодо започаткування власної справи, покращення соціально-психологічного та організаційно-професійного середовища бізнесу в сільській місцевості через мережу обласних і районних центрів зайнятості, місцевого дорадництва, ініціювати створення нових агенцій регіонального розвитку, покращення серед сільського населення мотивації щодо вкладення грошових коштів у ведення бізнесу на селі (у тому числі коштів трудових мігрантів), проводити навчання і тренінги для населення, формувати й розвивати школи лідерства на сільських територіях, надавати фінансову та організаційну підтримку інституціям, що реалізують просвітницькі заходи в сегменті формування сприятливого підприємницького середовища на селі;

— формувати у представників бізнесу (насамперед, потужних агрохолдингових структур) психологічно-економічні стимули щодо активізації процесів розвитку соціально відповідальних бізнес-проєктів на сільських територіях та компенсації частини коштів у місцеві бюджети за використання екосистем сільських територій в господарсько-виробничому процесі, започаткувати практику проведення конференцій, виставок, ярмарків з метою залучення інвестиційних ресурсів розбудови інфраструктури в сільській місцевості;

— продовжити роботу із розмінування сільськогосподарських угідь на звільненій території України, з одночасною їх реінтеграцією у систему міжгосподарських відносин АПК через надання державної цільової фінансової підтримки суб'єктам агробізнесу та реалізації пілотних проєктів з урахуванням традиційної для цієї території спеціалізації сільського господарства і стимулювання відновлення функціонування товарних особистих селянських і фермерських господарств;

— покращити освітню компоненту на сільських територіях України, шляхом розбудови мережі об'єктів закладів освіти та відновлення тих, які зруйновані внаслідок ведення бойових дій, стимулювання механізмів залучен-

ня кваліфікованого педагогічного персоналу до викладання в сільській місцевості, розвитку матеріально-технічної бази закладів освіти на селі.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК У ДАНОМУ НАПРЯМІ

Проведене дослідження засвідчило, що процеси формування людського капіталу на сільських територіях України відзначаються негативними стагнаційними характеристиками. Зокрема, скорочується як чисельність сільського населення, так і його частка у загальній структурі, посилюються дисбаланси статевовікової структури, загострюються просторово-регіональні демографічні диспропорції, збільшуються темпи міграції сільського населення, що особливо посилились в умовах дії правового режиму воєнного стану на території України. Відтак, вирішення проблеми формування та розвитку людського капіталу на сільських територіях потребує стратегічної орієнтації на формування сприятливого інституційно-психологічного базису їх соціально-економічного розвитку, покращення соціально-гуманітарних умов проживання в сільській місцевості, реалізації інформаційно-консультаційної кампанії розвитку підприємницьких ініціатив на селі, налагодження інвестиційної співпраці з представниками бізнесу, активізації процесів реінтеграції деокупованих сільських територій у виробничо-господарські комплекси національної економіки та покращення освітнього базису розвитку людського капіталу в сільській місцевості. Реалізації комплексу запропонованих заходів сформує передумови для покращення якості людського капіталу та стимулювання їх соціально-економічних трансформацій в контексті сталого просторово-територіального розвитку.

Література:

1. Артеменко А. Людський капітал: наукові підходи та стан формування в Україні. Галицький економічний вісник. 2016. Том 50. № 1. С. 22—31.
2. Близнюк В. В. Людський капітал як фактор економічного розвитку (еволюція методологічних підходів і сучасність). Економіка і прогнозування. 2005. № 2. С. 64—78.
3. Бойко В. В. Пріоритети та інструменти розвитку сільських територій в системі забезпечення економічної безпеки України: монографія. Львів: Видавництво ННБК "АТБ", 2017. 426 с.

4. Василенка Н. І. Матеріальний добробут сільського населення: трудові виміри та особливості регулювання. Економіка АПК. 2013. № 7. С. 105—112.

5. Гізело О. І. Інвестиції в людський капітал як умова соціального розвитку України. Ринок праці та зайнятість населення. 2015. № 1. С. 11—14.

6. Гринько Т. В., Настинченко Ю. В. Теоретичні засади стратегічного управління людським капіталом підприємства. Економічний простір. 2021. № 176. С. 53—57.

7. Демографічний паспорт території. Державна служба статистики України URL: http://db.ukrcensus.gov.ua/Mult/Dialog/statfile1_c_files/pasport1.htm (дата звернення 05.10.2023).

8. Кривенко Л. В., Овчаренко С. В. Концептуальні засади розвитку людського капіталу в умовах підвищення конкурентоспроможності країни. Економічний часопис — XXI. 2014. № 1—2 (1). С. 23—26.

9. Кузьмін О. Є., Шахно А. Ю. Державне регулювання міграційних процесів людського капіталу в умовах глобалізації. Бізнес-Інформ. 2018. № 5. С. 26—35.

10. Левченко О. М., Плинокос Д. Д., Ткачук О. В. Людський капітал як чинник інноваційного розвитку національної економіки України. Держава та регіони. Серія: економіка та підприємництво. 2015. № 5 (86). С. 3—9.

11. Прушківська Е. В., Переверзева А. В. Людський капітал: проблеми та перспективи. Економічний вісник НГУ. 2007. № 3. С. 17—24.

12. Шахно А. Ю. Закономірності розвитку людського капіталу в умовах глобалізації. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2018. Вип. 20. Ч. 3 С. 139—143.

References:

1. Artemenko, L. (2016), "Human capital: scientific approaches and the state of formation in Ukraine", *Halytskyi ekonomichnyi visnyk*, vol. 50, no. 1, pp. 22—31.

2. Blyzniuk, V. V. (2005), "Human capital as a factor of economic development (evolution of methodological approaches and modernity)", *Ekonomika i prohnouzuvannia*, vol. 2, pp. 64—78.

3. Boiko, V. V., (2017), "Priorities and tools for the development of rural areas in the system of ensuring economic security of Ukraine", *Monohrafiia*, Lviv: Vydavnytstvo NNVK "ATB", 426 p.

4. Vasylenka, N. I., (2013), "Material well-being of the rural population: labor dimensions and features of regulation", *Ekonomika APK*, vol. 7, pp. 105—112.

5. Hizelo, O. I., (2015), "Investment in human capital as a condition of social development of Ukraine", *Rynok pratsi ta zainiatist naselennia*, vol. 1, pp. 11—14.

6. Hrynko, T. V. and Nastynchenko, Yu. V. (2021), "Theoretical principles of strategic management of human capital of the enterprise", *Ekonomichnyi prostir*. vol. 176, pp. 53—57.

7. State Statistics Service of Ukraine (2023), "Demographic passport of the territory", available at: http://db.ukrcensus.gov.ua/Mult/Dialog/statfile1_c_files/pasport1.htm (Accessed 05.10.2023).

8. Kryvenko, L. V. and Ovcharenko, S. V. (2014), "Conceptual principles of human capital development in conditions of increasing the country's competitiveness", *Ekonomichnyi chasopys — XXI*, vol. 1—2 (1), pp. 23—26.

9. Kuzmin, O. Ye. and Shakhno, A. Yu. (2018), "State regulation of migration processes of human capital in the conditions of globalization", *Biznes-Inform*, vol. 5, pp. 26—35.

10. Levchenko, O. M., Plynokos, D. D. and Tkachuk, O. V. (2015), "Human capital as a factor of innovative development of the national economy of Ukraine", *Derzhava ta rehiony. Serii: ekonomika ta pidpriemnytstvo*, vol. 5 (86), pp. 3—9.

11. Prushkivska, E. V. and Pereverzeva, A. V. (2007), "Human capital: problems and prospects", *Ekonomichnyi visnyk NHU*, vol. 3, pp. 17—24.

12. Shakhno, A. Yu. (2018), Patterns of human capital development in the conditions of globalization, *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*, vol. 20, no. 3 pp. 139—143.

Стаття надійшла до редакції 29.10.2023 р.

<https://nauka.com.ua>

Електронне фахове видання

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ
удосконалення та розвиток

Виходить 12 разів на рік

включено до переліку наукових фахових видань України
з питань ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ
(Категорія «Б»)

Наказ Міністерства освіти і науки України
від 28.12.2019 №1643

Спеціальність 281

e-mail: economy_2008@ukr.net

viber: +38 050 3820663